

ӘОЖ 991.3 (574.5)

М. Кожмахмет, С.М. Досмахов

ҚАЗАҚСТАН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҚТЫҚ ЕҢБЕК БӨЛІНІСІНДЕ

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанда қ.

Мақалада Қазақстанның Орталық Азия аймағындағы еңбек бөлінісінде алатын орны макро экономикалық және шетелдермен жасайтын қарым-қатынасын анықтайтын көрсеткіштермен негізделген.

География ғылымында «Орталық Азия» деген аймаққа әртүрлі мазмұндағы көзқарастар қалыптасты. Ең алғаш «Орталық Азия» деген терминді неміс географы А. Гумбольдт ұсынды. Оның айтуы бойынша Орталық Азия Оңтүстік Алтайдан Гималай тауының солтүстік беткейіне дейін созылып жатыр. Физикалық-географиялық және геоморфологиялық сипатта Орталық Азияны зерттеушілер: Ф. Рихтгофен, И.В. Мушкетов, В.А. Обручев, Ш.Ш. Уалиханов, П.П. Семенов-Тянь-Шанский, Н.А. Северцев, Н.М. Пржевальский, Г.Н. Потанин, М.Н. Певцов, Э.М. Мурзаев оның аумағы мен шекарасын әртүрлі тұрпатта анықтады: Ф. Рифтгофеннің көзқарасы бойынша Орталық Азия су бассейндері жоқ, Тибет тауларының оңтүстігінен Алтайдың солтүстігіне дейін, яғни, Памир су айрығынан, шығыста Хинган жоталарына дейін алып жатыр. И.В. Мушкетов Орталық Азияға Ф. Рифтгофен белгілеген аймақтардан басқа Түркістан, Иран, Кіші Азияның бір бөлігін қосады. В.А. Обручев, Э.М. Мурзаев Орталық Азияға Азияның перифериялық өзен ағысы жоқ ішкі аймақтарының бәрін жатқызады. Қорытындылай келе, Орталық Азия саяси экономикалық-географиялық аумағының шекарасы мен физикалық-географиялық шекарасының сәйкес келмейтінін айта кетуіміз керек. Кәзіргі уақытта физикалық-географиялық Орталық Азия – Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Тәжікстан, Ауғанстан, Монголия және Қытай аумағында жатыр және бұл елдердің саяси шекарасымен сәйкес келмейді /1/.

Экономикалық географиялық және саяси географиялық тұрғыда Орталық Азия аймағының құрамына ТМД елдері: Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан елдері кіреді. Оларды біріктіретін басты факторлар: географиялық орнының, табиғат жағдайының, тарихының ортақтығы, тілінің, дінінің, ділінің өзара байланыстырушы ұқсастығы, шекараластығы, кемелденген инфрақұрылымы. Сонымен бірге, олардың бір экономикалық-географиялық аймаққа бірігуіне Кеңес Одағы кезіндегі қалыптасқан экономикалық мамандануы, өзара қарым-қатынас, инфра-құрылымдық байланыс, жалпы аймаққа тән проблемаларды бірігіп шешу (су мен гидроэнергия ресурстары, ирригация, пайдалы қазбалар) әсер етеді /2/.

Дегенмен, экономикалық-географиялық пен саяси-географиялық тұрғыда аймақтың құрамы мен шекарасы туралы осы уақытқа дейін бір көзқарас қалыптасқан жоқ. Кейбір авторлар (Р. Алшанов), ЮНЕСКО Орталық Азияға Ауғанстанды (жер көлемі 647,5 мың ш.ш., халқы 32,9 млн. адам) /3/, Қытайдың Шыңжан-Ұйғыр автономиялық ауданын (ШҰАР) жатқызады (жер көлемі 1,6 млн. ш.ш., халқы – 17,7 млн.) /4/. Біздің пайымдауымызша, мұның себебі: ШҰАР-дың сауда айналымында Орталық Азия елдерінің үлесі 70%-ға дейін жетеді, екіншіден, шекаралыстығы (Қазақстанмен – 1718 шақырым, Қырғызстанмен – 1000 ш., Тәжікстанмен – 450 ш., Ауғанстанмен – 92 ш.). Ауғанстанды Орталық Азия саяси-экономикалық-географиялық аймағына қосу болашақтың мәселесі. Біріншіден, бұл елдің географиялық орналасуы Орталық Азия елдерімен интеграциялық үрдіске бейім болса да, әзірше бұл жағдай қалыптасқан жоқ (сауда айналымы, инфрақұрылымдық байланыс және т.б.). Екіншіден, саяси-географиялық жағдайы тұрақтаған жоқ. Саяси жағдайы тұрақталса, экономикасы қалпына келтірілсе Орталық Азия және Ауғанстан аумағы арқылы Батыс және

Шығысты жалғастыратын халықаралық көлік жүйелері (күбыр, автомобиль, темір жол) құрылып, олар тиімді экономикалық байланыстарды дамытуға ықпал жасайды. Ал Шынжан-Ұйғыр ауданын алсақ, ол Қытай мемлекетінің құрамындағы аумақ болғандықтан, Орталық Азияға бөлектеп қосу геосаясаттық тұрғыда қарама-қайшылыққа әкеп соғады.

Біздің қарастырып отырған Орталық Азия елдеріндегі Қазақстанның геоэкономика және геосаясаттық орны 5 елдің аумағымен (Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан) шектеледі. Бұл аймақтың аумағы мен халқының көрсеткіштеріне қарасақ, саны жағынан дүниежүзі елдері ішінде 7-ші орынды алады (1-кесте).

1-кесте

Аумағы және халқының саны /5/

<i>Елдер</i>	<i>Аумағы мың ш.ш.</i>	<i>Аймақтағы үлесі, % есебімен</i>	<i>Халқы мың адам, 2008</i>	<i>Аймақтағы үлесі, % есебімен</i>	<i>Қала халқының барлық халық санындағы үлесі, % есебімен</i>	<i>Халықтың 1 ш.ш. тығыздығы</i>	<i>Халқының ТМД-ғы үлесі, % есебімен</i>
Қазақстан	2724,9	68,0	15398	25,0	57,4	5,7	5,5
Қырғызстан	198,1	4,9	5224	8,5	34,8	26,0	1,9
Өзбекстан	447,4	11,2	27072	43,9	36,0	59,4	9,6
Тәжікстан	143,1	3,6	7215	11,7	26,3	49,4	2,5
Түркіменстан	491,0	12,3	6700	10,9	47,0	14,0	2,5
Барлығы	4004,5	100	61608	100	40,3	30,9	4,4

Орталық Азия аумағы көлемінен Қазақстанның үлесіне 2/3 астамы (68,0%) тиесілі, яғни, қалған елдердің бәрі Қазақстан аумағына сыйып кетеді. Дүние жүзі елдерінің ішінде тоғызыншы орын алады (Ресей – 17075 мың, Канада – 9976, Қытай – 9600, Бразилия – 8512, Австралия – 7682, Үндістан – 3288, Аргентина – 2767 мың шаршы шақырым. Бұл аймақтағы бес елдің аумағы 3,9 млн ш.ш., ЕО-ның 27 елі алып жатқан аумаққа (4,6 млн ш.ш.) тең дерлік. Халқы саны жағынан Өзбекстан аймақта бірінші орында (43,9%), Қазақстан Республикасы екінші орынды алады (25,0%), яғни, аймақта осы екі мемлекеттің үлесіне халықтың 68,9%-ы келеді.

Халқының саны бойынша айырмашылықтар Орталық Азия елдерінің арасында жұмыс іздеушілердің көші-қонын тудырады және бұл мәселелерді аймақтық келісім арқылы шешуді қажет етеді. 2008 жылдың басында экономикалық беделді халықтағы жұмыссыздықтың үлесі: Қазақстанда 7,0%, Қырғызстанда 8,3%, Тәжікстанда 7,4%, Өзбекстанда 6,0% болды. Бұл көрсеткіштер жұмысқа қамту орындарында ресми тұрғыда тізімімен есептелгендегі жұмыссыздардың саны бойынша, ал, нақтылы жұмыссыздардың үлесі жоғарғы көрсетілген көрсеткіштерден 2–3 есе көп болуы мүмкін. Мысалы, Дүниежүзілік банктің мәліметтері бойынша жұмыссыздық деңгейі Өзбекстанда 20%, Тәжікстанда 7,4%, Қырғызстанда 18%, Түркіменстанда 25%, Қазақстанда 7,3%-ды көрсетеді (2008 ж.). Орталық Азияда елдердің ішінде жұмыссыздық проблемаларын шешуде Қазақстанның рөлі үлкен. Жалпы алғанда Орталық Азия елдері жұмыс күшін экспорттаудан 12 млрд. доллар табыс табады. Қазақстандағы еңбек күші мигранттары өз еліне 1–2 млрд. доллар ақша аударады.

Тәжікстан, Өзбекстан, Қырғызстан елдерінде халықтың санының ұзақ мерзімде өсуі, табиғи өсімнің көші-қондық кемуден жоғары болуына байланысты. Мысалы, 2008 жылы 1000 мың адамға шаққанда табиғи өсім осы ретте 24,4; 17,1; 16,2 адам болады. Қазақстандағы халықтың өсуі табиғи өсіммен бірге (10,6 адам) сырттан келушілерге (оралмандар) байланысты болып отыр. ТМД елдерімен салыстырсақ, табиғи өсім Украинада – 6,0; Арменияда – 3,5; Ресейде – 3,4; Беларуста – 3,0; Молдовада – 2,2; Грузияда – 1,3 адамға тең.

Орталық Азия аймағының басты ерекшелігі – әлемде отын-энергиялық ресурстар қоры және онымен қамтамасыз ету деңгейімен жоғарғы қатарда: мұнайдан 11-ші, газдан – 4-ші, көмірден – 8-ші, ураннан – 2-ші, су энергиясынан 6–8-ші орынды алып отыр. Ал

Қазақстанды алып қарасақ, мұнай қоры бойынша Қазақстан 8–10-шы, газдан 12-ші, көмірден 6-шы, ураннан 2-ші орынды алады. Аймақта мұнай, газ, уран қоры Қазақстанда шоғырланған (мұнайдан үлесі – 87,8%, газдан – 41%, көмірден – 90%, ураннан – 87,3%), яғни, аймақта жетекші рөл атқарады. Дегенмен, Ұлттық компаниялар мен ресми органдардың мәліметтеріне жүгінсек, кәзіргі кезеңде газ қорынан Түркіменстан алға шығып отыр. Болжау бойынша бұл елдің (Каспий қайраңын қосқанда) 85% аумағында газ өндіруге болады, ал газ қорын 3 трлн м³ – 23 трлн м³ аралығындағы көрсеткіштерімен бағалайды. Әлемде газ қорынан Ресей бірінші орында (47,0 трлн. текше м.), екінші – Иран (26,7), үшінші – Катар (25,7), төртінші – Орталық Азия (8,01), бесінші – Сауд Аравиясы (6,65), ал газ өндіруден: Ресей (578 млрд. текше м.), АҚШ (549,5), Канада (180), төртінші – Орталық Азия (154,8), бесінші Ұлыбритания (102,7) алады. Болашақта газ құбыры жүйесінің дамуына және Қытайға, Батыс Еуропаға газ экспорттаудың ұлғаюына байланысты Орталық Азия елдері, оның ішінде Қазақстан алдыңғы қатарда көрінуі мүмкін. Уран өндіруден Орталық Азия елдері 2008 жылы 14612 тонна уран өндіріп, дүние жүзінде бірінші орынға шықты. Оның 95,8% Қазақстанның үлесіне тиеді (2009 жылы 14 мың т уран өндірді), Канада 9475, Аустралия – 8603, Ресей – 4095, Намибия – 3710 т. уран өндірді. Орталық Азия көмір өндіруден 10-шы орын, электр энергиясын шығарудан 19-шы орын алады, 30 түрлі метал рудаларын өндіруден алдыңғы 1–20 орындарда тұр. Алтын өндіруден 9-шы орынды (Өзбекстан – 90 т, Қырғызстан – 24 т, Қазақстан – 18,9 т) алады. Жер ресурстары көлемінен 10-шы орында (Қазақстан 19,4 млн. га., Өзбекстан 4 млн. га., Қырғызстан 1,4 млн. га., Тәжікстан 0,9 млн. га.). Көкөніс және бақша өнімдерінен әлемде 16-шы орында, мақта өндіруден 5-ші, ірі-қара мал санынан 20-шы орынды алады.

Жалпы алғанда, Орталық Азия елдері өзін-өзі табиғат ресурстарымен қамтамасыз ететін, халықтың өмір сүруін қажетті деңгейге көтеретін, дүние – жүзі экономикасына бәсекелестікке төтеп бере алатын, халықаралық еңбек бөлінісінде және геосаясатта өзіндік орны бар, яғни, басқа мемлекеттер санасатын аймақ деп баға беруге болады. Ал, Қазақстанды алсақ, табиғат қорының көптеген параметрлерінен аймақта жетекші рөл атқарады.

Аймақ елдерінің экономикасының дамуын дүние жүзілік экономикалық дағдарысқа дейін (2007 жылдың екінші жартысынан басталды) тұрақты өсуін, оның ішінде, Қазақстан экономикасының 2007 жылға дейін тұрақты өсу үрдісінде болғанын, ішкі жалпы өнімінің (ІЖӨ) өсу қарқынынан байқауға болады. Дүниежүзілік экономикалық дағдарысқа байланысты ұлттық экономиканың өсу қарқыны әртүрлі деңгейде кеми бастағанын көруге болады (2-кесте).

2-кесте

Ұлттық экономиканың өсу қарқыны ІЖӨ бойынша, % есебімен

Елдер	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Қазақстан	9,5	9,3	9,6	9,7	10,7	8,9	3,2
Қырғызстан	0,5	7,0	7,0	6,5	3,1	8,2	5,4
Өзбекстан	4,2	4,4	7,7	7,0	7,3	9,8	9,0
Тәжікстан	9,1	11,0	10,3	6,7	7,0	7,8	7,9
Түркіменстан	19,3	16,0	12,0	6,0	7,0	11,5	10,5

Орталық Азия елдерінің жер көлемінің аумағы, географиялық орны, әлеуметтік-демографиялық пен табиғи-ресурстық және экономикалық-әлеуметтік потенциалы әртүрлі деңгейде болуына байланысты, ішкі жалпы өнім (ІЖӨ) көлемі бірдей емес. Қазақстанда ІЖӨ-нің аймақтағы үлесі 2000 жылы 46,6 % болса, 9 жыл арасында (2000-2008 жж.) 21,1%-ға өскен, оның аймақтағы үлесі 67,7% жеткен (3-кесте).

ІЖӨ-нің өсу қарқыны жоғары болуына ең басты себебі – шикізат ресурстары: мұнай, газ, кара және түсті металл рудалары және одан өңдеп шығаратын өнімдердің әлемдік бағасының өсуіне байланысты. Мысалы, мұнайдың бір баррелі 40 доллардан 120 долларға

(2007) дейін жетті (2009 жылы – 80 доллар). Орталық Азия аймағы елдерінің экспорттық әлеуетінің құрылымында 60–70%-ды шикізат ресурстары алады. Керісінше, бұл жылдар арасында Өзбекстанның үлесі 35,1%-дан (2000 ж.) 13,0%-ға дейін (2008 ж.) кеміген, Түркіменстанның үлесі осы ретте 12,7%-дан 14,8%-ға өскен, ал Қырғызстан үлесі 3,1%-дан 2%-ға төмендеген. Аймақтағы жалпы ішкі өнім 5 есеге өсіп, 205,6 млрд долларға жетті.

3-кесте

**Орталық Азияның ІЖӨ-нің көлемі 2000-2008 жж.
(млрд. долл., номиналдық баға бойынша) /5/**

<i>Елдер</i>	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Қазақстан	18,3	22,1	24,6	30,8	40,7	57,1	81,0	104,8	139,0
Түркіменстан	5,02	6,9	12,2	11,4	14,2	17,1	21,4	18,9	30,6
Өзбекстан	13,8	11,5	9,5	8,6	9,2	14,3	14,2	28,0	26,8
Тәжікстан	1,0	1,1	1,2	1,5	2,1	3,08	3,3	3,6	5,1
Қырғызстан	1,2	1,4	1,6	1,9	2,2	2,6	2,8	3,02	4,1
Орталық Азия, барлығы	39,3	43,0	49,1	54,2	68,4	94,2	122,7	158,3	205,6

ІЖӨ-нің өсу қарқынын есептеуде немесе анықтауда әртүрлі әдістемелер қолданылады. Ол әр елдің ақшасының валюталық курсына, экспортқа шығаратын тауарлардың әлемдік бағасына, экспорт көлемінің ІЖӨ-гі үлесіне т.б. факторларға байланысты. Сондықтан, әлем елдерінің ІЖӨ-нің өсу қарқынын халықтың сатып алу қабілеті паритетін (САП) анықтау арқылы, яғни, белгілі бір тауар мен қызмет етудің екі, немесе, бірнеше валютаға қатысты сатып алу қабілетімен есептеледі (4-кесте).

4-кесте

САП бойынша ішкі жалпы өнім (млрд. дол., 2008 ж.)

<i>Елдер</i>	<i>ХВҚ бойынша</i>	<i>Дүние-жүзіндегі орны</i>	<i>Дүние-жүзілік банк</i>	<i>Дүние-жүзілік орны</i>	<i>ОББ (әлемдік фактілер кітабы)</i>	<i>Дүние-жүзіндегі орны</i>
Қазақстан	167,6	54	167,7	54	167,6	54
Қырғызстан	10,5	137	10,4	136	10,4	141
Өзбекстан	61,1	73	65,7	70	64,1	75
Тәжікстан	11,8	132	11,8	131	11,8	136
Түркіменстан	26,7	102	49,5	81	26,7	107
ОА бойынша барлығы	277,7	-	305,1	-	280,6	-
Әлем бойынша	64903,3	100	65458,7	94	70650,0	103

Әлемде ІЖӨ-нің қарқынын халықтың сатып алу қабілетінің паритеті бойынша есептеу қалыптасқан. Бұл көрсеткіштерді халықаралық валюта қоры (ХВҚ), Дүние жүзілік банк және Орталық Барлау Басқармасы (ОББ) есептеп отырады. Олардың есептеуі бойынша орта есеппен Орталық Азия елдерінің ІЖӨ-мі – 287,8 млрд. долларға тең (2008), яғни, Украинаның (320 млрд. долл.), Австралияның (330 млрд. долл.) және Филиппиннің (308,8 млрд. долл.) деңгейіне жақындайды. Аймақтың ІЖӨ-мі сатып алу паритеті бойынша Түркияның ІЖӨ-нің (913,3 млрд. долл.) 34%-ын, Иранның (796,3 млрд. долл.)-39,5%-ын құрайды. Аймақтық ІЖӨ-де Қазақстанның үлесі 53%, яғни, әлемде 54-ші орынды алады. Еуропаның 23 елінің, оның ішінде Словения, Беларусь, Болгария, Сербия, Хорватия, Словакия, Люксембург, Кипр және т.б. елдерден алда тұр. Венгрия, Ирландия, Финляндия сияқты елдердің деңгейіне жетіп тұр. Көрші алпауыт елдермен салыстырсақ, Ресейдің ІЖӨ-нің (2133,7 млрд. долл.) 7,9%-ын, Қытайды (7282,0 млрд. долл.) 2,8%-ын құрайды.

Әлем елдері экономикасының даму деңгейін ІЖӨ-нің жан басына шаққандағы көрсеткішімен анықтайды (5-кесте).

Кестеге қарасақ, Қазақстан жан басына шаққандағы ІЖӨ-і бойынша – 11464 доллар, яғни, Иранның (1747,7 долл.), Түркияның (1294,7 долл.) деңгейінде, ал Тәжікстан өте кедей мемлекеттердің тобына кіреді. Қазақстан әлемдік орташа көрсеткіштен 1,1 есе,

Қырғызстаннан 5,4 есе, Өзбекстаннан 4,4 есе, Тәжікстаннан 6,2 есе, Түркіменстаннан 2 есе артық тұр.

5-кесте

Жан басына шаққандағы ІЖӨ (САП бойынша 1 адамға доллар)

Елдер	2000	2007	2008
Қазақстан	5871	11100	11464
Түркменстан	3956	5200	5782,5
Қырғызстан	2711	2000	2118
Өзбекстан	2441	2300	2583
Тәжікстан	1152	1800	1846
Орталық Азия	2772	3600	4097,5

Орталық Азияның сыртқы сауда айналымы 2000 жылы 26,4 млрд. доллардан 2008 жылы 153,4 млрд.қа, яғни, 5,8 есеге өсті, оның ішінде: Қазақстанда 7,9 есеге, Қырғызстан-5,2, Өзбекстан – 2,8, Тәжікстан – 3,9, Түркменстан – 4,2 есеге өсті. Қазақстанның аймақтағы үлесі 2000 жылы 52,3% болды, 2008 жылы 18,6%-ға ұлғайды, яғни үлесі 70,9% жетіп, аймақта жетекші рөл атқарады (6-кесте).

6-кесте

Орталық Азия елдерінің сыртқы сауда айналымы (млрд. долл.) /5/

Елдер	2000	ОА үлесі % есебімен 2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	ОА үлесі % есебімен 2008
Қазақстан	13,8	52,3	15,1	16,2	21,3	32,9	45,2	61,9	80,5	109	70,9
Қырғызстан	1,0	3,8	0,9	1,1	1,3	1,7	1,8	2,5	3,7	5,2	3,4
Өзбекстан	6,2	23,5	6,3	5,7	6,7	8,7	9,5	10,7	14,7	17,3	11,2
Тәжікстан	1,2	4,5	1,4	1,5	1,6	2,3	2,2	3,1	4,4	4,7	3,1
Түркіменстан	4,2	15,9	4,9	5,0	6,1	7,2	8,6	9,4	11,6	17,6	11,4
Барлығы	26,4	100	28,6	29,5	37,0	52,8	63,9	88,4	114,9	153,8	100

Орталық Азия елдерінің негізгі сыртқы сауда серіктестері - Еуропалық Одақ (26,8%), Ресей (18,2%), Қытай (13,5%). Қазақстанның Еуропалық Одақтағы сауда айналым үлесі аймақтың 92%-ын құрайды. Қазақстанның Қытаймен 2008 жылы сауда айналымы 16,4 млрд. доллар, Ресеймен 28,8 млрд. долларға жетті (осы ретте 2000 жылы Қытаймен – 4,1 млрд. долл., Ресеймен – 4,2 млрд.). Қазақстанның сыртқы сауда айналымында Қытайдың Шыңжан-Ұйғыр автономиялық ауданы басты рөл атқарады. 2008 жылы Қазақстанның ШУАР мен сыртқы сауда айналымы 9,3 млрд. доллар, яғни, Қытаймен барлық сауда айналымының 76,2%-ын алады. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сыртқы сауда көлемі 2008 жылы 3111,4 млн долларға жетті, яғни 2000 жылмен салыстырғанда (400,2 млн. доллар) 7,3 есеге ұлғайды. Дегенмен, жалпы сыртқы сауда айналымында өзге елдер (Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан) 2,8%-ды ғана құрап отыр. Қазақстанның басты сауда серіктестері Еуропалық Одақ елдері – үлесі 35,9% Ресей – 18,3%, Қытай – 11,2%. Қазақстанның аймақтағы сауда айналымында бірінші орынды Өзбекстан алады – 1,8 млрд. доллар (2000 ж. – 204 млн. долл.), үлес салмағы 57,5%, одан кейінгі Қырғызстан – 608,4 млн.долл. (2000 ж. – 88,4), үлес салмағы 19,6%, Түркіменстан 437,9 млн. долл. (50,5), үлес салмағы 14,0% Тәжікстан 277,1 млн. долл. (57,3), үлес салмағы – 8,9%-ды құрайды.

Орталық Азияның экспорттық пен импорттық потенциалы әр елдің халықаралық және аймақтық географиялық еңбек бөлінісіндегі орнына, яғни, оның аумақтық, табиғи-ресурстық, әлеуметтік-демографиялық, экономикалық әлеуеттеріне (потенциалына) байланысты (7-кесте).

Мысалы, Қазақстанның экспорттық салалары: мұнай-газ, көмір, қара және түсті металлургия өнеркәсіптері, дәнді-дақыл шаруашылығы; Қырғызстанда тау-кен өнеркәсібі, сурьма, сынап, қалайы, алтын мен гидроэнергетика, жүн өнеркәсібі, қой шаруашылығы,

туризм шаруашылығы); Өзбекстанда тау-кен өнеркәсібі (мыс, молибден, уран және алтын өндіру, газ өндіру) ауыл шаруашылығы (мақта мен көкөніс), автомобиль өнеркәсібі, машина жасау өнеркәсібі (мақта-мата кешеніне арналған), химия өнеркәсібі (азот, фосфор тыңайтқышы); Тәжікстан – гидроэнергетика, түсті металл, тау-кен өндірісі, алюминий өнеркәсіптері, мақта-мата, көкөніс пен бау-бақша шаруашылығы; Түркіменстан – газ – мұнай өнеркәсібі, мақта, бау-бақша шаруашылығы жақсы дамыған (7-кесте).

7-кесте

Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда құрылымы, млрд. доллар

Тауарлар түрлері	Өзбекстан		Қырғызстан		Тәжікстан		Түркіменстан	
	2000	2008	2000	2008	2000	2008	2000	2008
Қазақстан экспорты	133,5	1272,1	58,2	437,2	52,6	268,5	7,1	217,6
Мұнай және газ конденсаты	0,1	335,2	–	–	–	–	–	–
Көмір	–	–	9,4	40,9	–	–	–	–
Мұнай өнімдері	–	141,4	11,7	39,9	1,0	18,6	–	–
Темекі, сигареттер	–	–	4,7	20,8	–	–	–	–
Алкоголсіз сусындар, минералдық сулар	–	–	0,9	11,0	–	–	–	–
Ұн	13,3	284,5	–	39,4	7,4	128,5	0,3	5,9
Изотоптар	–	–	–	24,3	–	–	–	–
Қант	–	–	1,7	7,9	–	–	–	–
Болат илектері	–	–	1,8	7,0	–	–	–	–
Құбырлар	1,1	138,0	–	–	–	–	–	–
Мырыш рудасы	23,5	61,5	–	–	–	–	–	–
Ұшқыш аппараттар	–	60,2	–	–	–	–	–	–
Бидай	59,8	47,9	8,8	81,8	33,3	46,0	0,3	140,1
Асбоцемент бұйымдары	–	–	–	–	0,008	9,6	–	–
Таскөмір смоласы	–	–	–	–	3,3	5,6	–	–
Қара металл бұйымдары	4,7	56,9	–	–	–	–	0,4	7,9
Алюминий тотығы	–	–	–	–	–	5,0	–	–
Автомобиль	–	–	–	–	–	–	0,4	5,1
Фосфат	–	–	–	–	–	–	–	5,9
Қазақстан импорты	70,5	516,1	30,1	171,2	4,7	8,6	43,3	220,3
Табиғи газ	48,7	218,2	–	–	–	–	36,2	186,6
Темір илектері	3,2	81,7	–	–	–	–	–	–
Цемент және оның бұйымдары	0,1	70,9	3,5	46,6	–	–	–	–
Тыңайтқыш	–	32,2	–	–	–	–	–	–
Шыны ыдыстар	0,02	13,3	–	–	–	–	–	–
Сымдар	0,1	10,3	–	–	–	–	–	–
Автомобиль	0,6	7,6	–	–	–	–	–	–
Шырындар	0,06	5,3	–	–	–	3,1	–	–
Көкөніс, жеміс өнімдері	–	–	–	–	0,3	0,3	–	–
Жағармай	5,2	4,0	–	–	–	–	–	–
Пластмасс бұйымдары	0,2	3,1	2,9	4,8	–	–	–	–
Мұнай өнімдері	–	–	–	–	–	–	3,5	23,5
Электроэнергетика	–	–	10,9	24,8	–	–	–	–
Сүт өнімдері	–	–	0,9	3,8	–	–	–	–
Шиналар	–	–	0,3	3,8	–	–	–	–
Барлығы	204	1788,2	88,3	608,3	57,3	277,1	50,4	438,9

Қазақстанның Қырғызстан және Өзбекстан арасындағы сауда айналымында тауарларды түрлері мыңнан асады, ал Тәжікстан мен Түркіменстанда – 500-ден аса тауар түрлері шығарылады, немесе сырттан әкелінеді.

Қазақстанның Өзбекстанмен сыртқы сауда айналымы 2000–2008 жылдары 8,8 есеге өсті. Өзбекстанның сыртқы сауда айналымы 17,2 млрд долларды құраса, оның 10,4%-ы (1,8 млрд. долл.) Қазақстанның үлесіне тиеді.

Қазақстанның экспортқа шығаратын тауарларының басым бөлігі: мұнай мен газ конденсаты – 26,4%, ұн – 22,4%, мұнай өнімдері – 11,1%, құбыр – 10,8% үлесіне тиеді. Ал импортта табиғи газ үлесі – 42,3%, темір илектері – 15,8, цемент – 13,7, шыны – 6,2%-ды құрайды.

Қазақстанның Қырғызстанмен сауда айналымы 2000–2008 жылдары 6,9 есеге өсті. Барлық сауда айналымының 11,7%-ы Қазақстанның үлесіне тиеді. Қазақстан экспортында басты тауарлар үлесі: бидай – 18,7%, көмір – 9,3%, мұнай өнімдері – 9,1%, ұн – 9,1%-ды құрайды, ал импортта цемент бұйымдары – 27,2%, электроэнергия – 14,4%, сүт өнімдері – 11,3%-ды құрайды.

Қазақстанның Тәжікстанмен сауда айналымы 2000–2008 жылдары 4,8 есеге өсті. Барлық сауда айналымында Қазақстанның үлесі 5,7%-ды құрайды. Экспортта тауарлардың басым бөлігі: ұн – 47,9 бидай – 17,1, мұнай өнімдері 6,9%-ды құрайды.

Қазақстанның Түркіменстанмен 2000–2008 жылдары сауда айналымы 8,7 есеге ұлғайды. Барлық сауда айналымында Қазақстанның үлесі – 2,5%-ды құрайды. Экспортта 65,8% бидайдың, ал импортта 84,7% табиғи газдың үлесіне тиеді.

Қорытындылай келсек, Орталық Азияда Қазақстан Республикасының негізгі экономикалық көрсеткіштері бойынша алдыңғы қатарда тұрғанын көреміз және аймақ бойынша көптеген мәселелерді шешуге жетекші рөл атқаратынына көз жеткізуге болады. Орталық Азия елдерінде интеграциялық үрдісті жан-жақты дамыту аймақтың ілгері дамуына, экономикалық тәуелсіздігіне және халықаралық еңбек бөлінісінде өз орны мен үлесін таба білуге, шеткері оқшау қалудан сақтауға, алпауыт елдердің минералдық шикізат базасына айналмауына әсерін тигізеді.

1. Дюсекеева Ш.Е. Физическая география зарубежной Центральной Азии. – Караганда: Санат–Полиграфия, 2008. – 90 с.
2. Кожамет М. Орталық Азия аймағындағы Қазақстанның орны // Ғылым және білім «Қазақстан-2030» стратегияның жетекші факторы (№ 2 Сағынов оқулары). Халықаралық ғылыми конференциясының еңбектері, 24–26 маусым 2010ж., IV бөлім. – С. 342–343.
3. Алшанов Р. Экономика Центральной Азии: перспективы и взаимодействия // Казахстанская правда, 17 июля 2009 г.
4. Кастер С. Қытайдың нарықтық шаруашылығы дамуының экономикалық-географиялық негіздері және оның Қазақстанмен байланысы. – Алматы: Бастау, 2005. – 120 б.
5. Казахстан и страны СНГ. – Астана: Агентство статистики. – № 1. – 2003–2009 гг.

М. Кожамет, С.М. Досмахов

Место Казахстана в региональном разделении труда в Центральной Азии

В статье рассматривается место Казахстана в Центральноазиатском региональном разделении труда по макроэкономическим и внешнеэкономическим показателям.

М. Kozhakhmet, S.M. Dosmakhov

The place of Kazakhstan in regional differentiation of labour in Central Asia

In the article the place of Kazakhstan is examined in Central Asia regional division of labor on macroeconomic and external economic indexes.

Статья рекомендована к печати

к.э.н., доц. Г.Н. Нюсуповой

(кафедра экономической, социальной и политической географии)